

11. М.С. Грушевський Пам'яті Олександра Лазаревського // М.С. Грушевський. Твори: у 50 т. – Т.7.: Серія «Історичні студії та розвідки (1900-1906)». - Львів, 2005. – 776 с.;
12. М.С. Грушевський Нова розправа про українську шляхту (Задніпрянську) // М.С. Грушевський. Твори: у 50 т. – Т.14.: Серія «Рецензії та огляди (1888-1897)». - Львів, 2008. – 432 с.;
13. Леонід Мельник Наступ царату на державний суверенітет Гетьманщини (XVIII сторіччя) // Розбудова держави – 1998 - №1/2;

Криворучко О.И. ПАВЛО ПОЛУБОТОК И ДАНИЛО АПОСТОЛ В БОРЬБЕ ЗА ГЕТМАНСКУЮ БУЛАВУ.

В статье исследуется борьба за гетманскую власть между отдельными старшинскими группировками на фоне усиления инкорпоративной политики российского правительства относительно Гетманщины в первой трети XVIII в.

Ключевые слова: Полуботок, Апостол, Мазепа, Скоропадский, Петр I, Малороссийская коллегия, Украинское казачье государство, гетманство.

Kryvoruchko O.I. PAVLO POLUBOTOK AND DANYL APOSTOL IN THE STRUGGLE FOR HETMAN MACE.

In this article the struggle for hetman rule between separate senior force groups on the background of strengthening incorporational politics of Russian Government in regard to Hetmanship in the first third of the XVIII c. is being considered.

Key words: Polubotok, Apostol, Mazepa, Skoropadskiy, Peter I, Malorossia collegiums, Ukrainian Kazak State, hetmanship.

УДК 94:316.334.55 (477.41), «1800 /25»

А.І. Черепанов

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТ.

У статті розглядається соціально-правове становище селян Київської губернії у дореформений період.

Ключові слова: кріпосні селяни, державні селяни, законодавство, рента.

В умовах незалежної Української держави значне місце посідають питання правового становища її сільських жителів. Ретельне вивчення правового регулювання становища селян України в минулому допоможе розібратися у традиціях формування юридичних стосунків серед сільських жителів. Дослідження історії процесу формування правової держави в нашій країні дасть змогу більш досконало проводити соціальну політику як до всього населення України у цілому, так і до її сільських мешканців зокрема.

Питанням економічних, правових, соціальних вимірів станового суспільства Правобережної України першої половини ХІХ століття присвячена література як дореволюційних так і радянських і сучасних українських, російських, європейських науковців. Чільне місце у дореволюційних дослідженнях, присвячених проблемам селянства Правобережної України в цілому і Київської губернії, зокрема, посідають праці І. Фундукля, Л. Похилевича, І. Ігнатовича [18,8,9,4], в яких автори широко використовуючи правові та статистичні джерела, вдало відтворили ті зміни, що відбувалися у господарському та правовому становищі селян у досліджуваному регіоні. Твори доряданських історіографів мають велике значення для об'єктивного відтворення даних проблем, оскільки їх автори були сучасниками того періоду і у своїх працях неупереджено висвітлювали історичну дійсність.

При аналізі радянської історіографії привертає увагу своєю значимістю фундаментальна праця І. Гуржія, в якій міститься аналітичний матеріал щодо причин кризи феодалізму в сільському господарстві України. Автор застосував порівняльну характеристику становища державних і поміщицьких селян в українських губерніях, описав форми експлуатації селян та їх життєві умови [1], загалом автори радянської доби, опрацювавши значні обсяги джерел та досліджень попередників з історії селянства в ХІХ столітті, здійснили вагомий внесок у вивчення проблеми, хоча їх творам властивий класовий підхід.

Серед сучасних українських досліджень своєю значимістю відзначаються роботи О. Реєнта, Ю. Присяжнюка, В. Молчанова [11, 10, 7], в яких автори з принципово нових позицій

розглядають соціально-економічну історію цього регіону (в тому числі і правове становище його селянства).

Дослідження соціально-правового становища селян Київщини у другій чверті XIX століття дає підстави стверджувати, що дана категорія населення за своїм економічним і юридичним становищем не була однорідною. Вона поділялася на групи і підгрупи, у яких розмір і характер повинностей та величина наділу були різними.

Найбільш чисельною групою сільського населення Київщини були поміщицькі селяни. Про що свідчить відомість 1804 р. про кількість кріпосних селян в різних повітах Київської губернії. Так у Київському повіті кріпосних селян нараховувалося 23 204 чол., вільних людей – 26 чол., Васильківському повіті відповідно – 38 000 та 107 осіб, Богуславському – 47334 та 456 осіб. У Черкаському повіті графині Олександрі Васиївні Браницькій належали в селах Будище – 129 чол., Балчог – 1294 чол., Лазовіт – 120 чол., Свинарит – 424 чол., Трубошах – 187 чол., Хлистуновит – 669 чол., Хришатит – 153 чол. [13, арк. 31-33]. В інвентарних записках зустрічається кілька категорій кріпаків: «почворні», «потрейні», «пораві», «поєдинкові», «пісні», «загородники», «халупники» - відповідно до забезпечення землею та тяглом [5, с. 106].

Частина кріпосних селян належали посадовим особам. Так, у містечку Черкасах губернському секретарю Івану Волошину належало 10 осіб; поручнику Карлу Віклінському – 3 особи; генерал-майору Миколі Висоцькому в селі Матусов належало 1257 осіб, в селі Станіславичах 254 особи [13, арк. 35-36].

Розміри повинностей у більшості випадків визначав сам феодал. Абсолютна більшість поміщицьких селян Київщини відбувала панщину. Поміщики, господарства яких втягувалися у товарно-грошові відносини, збільшували відробіткову ренту, намагаючись піднести прибутки маєтків. Невелика частина кріпаків сплачували оброк. Крім відробіткової ренти існувала і змішана форма – одночасно відробіткова і грошова рента. Іноді при переведенні кріпаків на оброк поміщики призначали таку велику суму, що селяни не були спроможні її вносити і після кількох років перебування на оброчному становищі готові були знову повернутися на панщину. Про непосильні повинності, що давали поміщики селянам свідчить скарга селян звернена до його Імператорської Величності та пана міністра фінансів на їх старосту і князя Сангушка та управителів його економією в якій ідеться про нелюдські умови праці та збір великого грошового чиншу [16, арк. 164].

У першій чверті XIX століття регулярно була дводенна панщина з чітко регламентованими «уроками». Під час польових робіт мала місце і щоденна панщина. Поміщик визначав скільки днів на тиждень повинен працювати кожен дім і яку кількість данини (грішми, хлібом, бджільми, вівцями тощо) мусить здати йому через рік. До цієї норми додавався і чинш, який сплачували «по 2 карбованці – одиничний, по 3 – парний, плуговий – по 6 карбованців» від господарства. Крім того, селяни давали десяту вівцю або гроші, від бджіл – десятий вулик або ж за нього сплачували гроші [5, с. 22]. Селяни кріпаки мусили виконувати ще й лісові, транспортні, вартові та інші роботи. Більш повну картину про повинності, які відбували жителі Київської губернії дає «Табель про повинності, які відправляли мешканці Київської губернії з приблизним відрахуванням за місцевими цінами на повну суму за 1806 р.» в якому вказані щорічні і тимчасові роботи селян у повітах [12, арк. 180].

У Київській губернії поміщики були зацікавлені у збільшенні кількості робочої худоби, оскільки зростав наявний обсяг робочої сили в маєтках. У деяких маєтках 17-літній вік вважався достатнім для виконання самостійної тяглової повинності. Хоча і тут все залежало від поміщика. Не існувало також і певного обмеження віку для закінчення виконання тяглових робіт. Селяни працювали доти, доки дозволяли їм фізичні сили.

Одним з найтяжчих видів панщинної праці була праця на поміщицьких мануфактурах, число яких особливо швидко почало зростати з другої половини XVIII століття. Поряд з переведенням селян у місячників і кріпосних робітних людей, почастишали випадки їх продажу поміщикам. Так з купчого запису 1803 р. відомо, що сотник Семен Тузов купив у поміщика Антона Тушинського в Радомишльському повіті Київської губернії селян Семена Пархоменка і Степана Мельника з дітьми [2, арк. 164]. Посилення панщинної експлуатації призводило до втеч селян. Свідченням цього є лист поміщика Київської губернії царю, в якому говорилося, що в 1809 р. з села Острова Васильківського повіту втекли селяни, а поміщик Мелешков записав їх за собою і тримав неправильно, тому їх потрібно повернути на попереднє місце проживання [2, арк. 15].

Наукові записки

Не дивлячись на посилення панщинної експлуатації, поміщики звертали увагу на стан селянського господарства, оскільки виснаження селян і його худоби підривало матеріальний добробут самого поміщика.

Найчисельнішою групою після поміщицьких селян були державні селяни. До їх розряду за твердженням Т. І. Лазанської входили: група державних селян, які проживали на казенних та приватних землях; козаки; військові поселенці; одновірці; кіннозаводські селяни; частково старостинські; економічні; коронні; виморочні; банківські; відписні селяни; євреї землероби; вільні хлібороби; селяни приписані до навчальних закладів; вільні матроси; кантоністи; солдатські діти; нижчі військові чини та інші. Особливістю цієї групи було те, що залишалися особисто вільними, проте піддавалися позаекономічному примусу з боку держави, користуючись казенною землею, несли всю важкість земельних повинностей та податків, що наближало їх до становища поміщицьких та двірцевих селян [6, с. 6]. Юридично державні селяни займали проміжне становище між поміщицькими селянами і вільними людьми. Серед державних селян кількісно переважали ті, що були поселені на землях казни. Інші групи державних селян були не чисельні. Переважна більшість державних селян перебувала на так званому господарському становищі і тільки невелика їх частина сплачувала оброк. Перші були пожалувані поміщиком або віддані їм разом з орендованими маєтками і відбували панщину. Посесори, як і поміщики скорочували селянські наділи і сінокоси, збільшували кількість панщинних днів, встановлювали непосильні уроки, використовували державних селян у своїх власних маєтках, переводили їх у дворові і навіть віддавали до інших людей на роботи, отримуючи за них заробітну плату. Їх становище майже нічим не відрізнялося від становища кріпосних селян [5, с.107]. Так, у державних селян Київської губернії було 190,8 тис. десятин землі. На ревізку душу припадало 3,7 дес. Економічні селяни мали по 6 дес. землі, казенні-3,7 дес., старостинські-2,3 дес. рангові-1,6 дес. [6, с.60].

Якість землі якою користувалися селяни була низькою, бо посесори відбирали у них родючу землю, а наділяли малопродатною. Розмір земельних наділів залежав від кількості робочої худоби, а також від наявності земельних угідь.

Основну частину грошових зборів з державних селян складали державні податки (оброки і подушні), а також збори на будівництво різного роду шляхів сполучення. Крім того існували земські грошові збори, які встановлювала держава строком на 3 роки. Ці кошти йшли на утримання доріг, будівництво, опалення казарм тощо. До загальних державних податків додавалися приватні «мирські збори», такі як: виплати сільському начальству, виплати на утримання сторожів, селянських дітей, які навчалися в училищах. До натуральних повинностей належали підводна, дорожна, рекрутська. Так, державні селяни Київського повіту повинні були заготовлювати дрова і привозити їх до м. Києва. [15, арк.10].

На надмірну панщину, незаконні побори, пограбування й жорстокості скаржилися селяни багатьох орендних маєтків Київської губернії. Про це свідчать справи Київської палати кримінального суду. Зокрема, справа від 11 липня 1823 р. про утиски селян села Рубежівки Київського повіту поміщиком Руцицьким. Селяни скаржилися на «побои, несоразные повинности и прочие притеснения». У справі поіменно перераховано 44 особи, які були наказані різками, такі як Г. Харченко, І. Харко та ін. [14, арк.1-166].

Подібні справи були у різних повітах Київської губернії. Так, у повідомленні Київського губернського правління від 16 лютого 1805 р. говориться «об обременении помещиком села Потока Каневского уезда отставного солдата Шишковского податями» [17, арк.1-72].

Царський уряд протягом першої чверті XIX ст. неодноразово збільшував податки, які стягувалися з державних селян. З 1797 р. селяни Правобережної України платили 4 крб. 08 коп., у 1810 р. норми оброку були підвищені до 6 крб., у 1812 р. оброчні платежі були збільшені до 8 крб. Одночасно з оброком підвищувався і подушний податок. З 1794 по 1918 р. він зріс більше, як у 3 рази: з 1 крб. 02 коп. до 3 крб. 30 коп. За підрахунками М.М. Дружиніна, загального оподаткування державних селян з 20-х рр. XVIII ст. по 30-ті рр. XIX ст. збільшилося у 9-10 разів залежно від класу губерній [3, с.50]. Наприклад, у 1803 р. про стягування податків з селян Київської губернії свідчить відомість департаменту державного майна. Зокрема, з селян старостинських стягнуто по 3 крб. з особи; 29 622 чоловіки заплатили 88 886 крб.; з селян магістратських і рангових, які перебували у тимчасовому володінні у київського коменданта – по 3 крб., а 1285 чол. заплатило 3705 крб.; з одних магістратських селян на користь міста

.....
стягували по 2 крб. з людини; з селян поміщицьких – по 3 крб., а з 491 312 чол. – 1.473.936 крб. [2, арк .166, 177 зв. 169].

Таким чином узагальнюючи наведений матеріал слід відзначити, що сільське населення Київщини у першій чверті XIX ст. було головною тягловою силою, завдяки експлуатації якої до держави надходили кошти і виконувалися відповідні повинності. Соціальний склад селян відрізнявся значною строкатістю, проте, основними групами були поміщицькі та державні селяни. Вивчення правової бази, яка регламентувала становище сільського населення регіону у першій чверті XIX ст., показує, що в основі цієї системи було кріпосництво. Разом з тим держава різними указами намагалася упорядкувати стосунки поміщиків із селянами і полегшити становище останніх.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: «Наукова думка», 1954. – 452 с.
2. Державний архів Київської області /ДАКО/: Оп. 2 Канцелярия Киевского гражданского губернатора Оп. 3, 1803. – Спр. 1152 Свединия о крестьянах Киевской губернии. – 180 арк.
3. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа. П. Д. Киселева / Н. М. Дружинин. – М., Л.: «Из-во АН СССР», 1958. – 620 с.
4. Игнатович И. И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения / И. И. Игнатович. – К.: «Типография Т-ва И. Д. Ситина», 1910. – изд. 2-е доп. – 312 с.
5. Казьмирчук Г. Д. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття / Г. Д. Казьмирчук, Т. М. Соловйова. – К.: ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. – 174 с.
6. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризисна феодально-крепостнической системы / Т. И. Лазанская. – К.: «Наукова думка», 1989. – 112 с.
7. Молчанов В. Б. Соціально-правове становище сільського населення України у першій половині XIX ст. (до 1861 р.) / В. Б. Молчанов // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – Випуск X. – К.: «Інститут історії України НАН України», 2005. – 250 с.
8. Похилевич Л. И. Сказание о населенных местностях Киевской губернии / Д. Похилевич. – К.: «Типография Киево-Печерской лавры», 1864. – 763с.
9. Похилевич Л. И. Список землевладельцев 8 уездов Киевской губернии / Д. Похилевич. – К.: «Типография Киево-Печерской лавры», 1885. – 220 с.
10. Присяжнюк Ю. Українське селянство XIX-XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм: Навчальний посібник для студентів іст. ф-тів / Черкаський державний ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси: «Відлуння – Плюс», 2002. – 119 с.
11. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – поч. XX ст.) / Олександр Реєнт – К.: «Інститут історії України НАН України», 2003. – 340 с.
12. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (РДІА): Ф. 128 / Совет Министров внутренних дел. - Оп. 11, 1806, спр. 56 Отчет Киевского губернатора за 1806 г. – 190 арк.
13. Центральний державний історичний архів України (ЦДІАК України) у м.Києві. - Ф.484Киевский главный суд. - Оп. 5, 1804. – спр. 3 / Ведомости о количестве крепостных селян проживающих в селениях Киевского, Васильковского, Богуславского, Липовецкого, Радомышльського, Махновського, Черкаського, Чигиринського поселков принадлежащих поміщикам. – 42 арк.
14. ЦДІАК України. - Ф. 485. Киевская палата уголовного суда. - Оп. 1, 1823, - спр. 6325 Дело о притеснение крестьян села Рубежовки Киевского уезда помещиком Рушицким. – 166 арк.
15. ЦДІАК України. - Ф. 533. Киевский военный губернатор. - Оп. 1, 1803. – спр. 100 Дело о позволение казенным крестьянам заготовлять дрова и привозить их в Киев для продажи без всякого опасения. – 35арк.
16. РДІА. - Ф. 128 / Совет Министров внутренних дел. - Оп. 1, 1804. – спр. 782 Об обременение чрезмерными повинностями крестьян Черкаского уезда помещиком Сангушко. Из журнала регистрации исходящих документов. – 166 арк.
17. РДІА. - Ф. 128 / Совет Министров внутренних дел. - Оп. 1, 1805. – спр. 807 Сообщение Киевского губернского правления от 16 февраля 1805 г. об обременение помещиком села Потока Каневского уезда от ставного солдата Шишковского податями. – 72 арк.
18. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии / И. Фундуклей. – СПО.: «Типография МВД», 1852. – 572 с.

Черепанов А.И. СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КРЕСТЬЯН КИЕВСКОЙ ГУБЕРНИИ В ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XIX ВЕКА.

В статье рассматривается социально-правовое положение крестьян Киевской губернии в дореформенный период.

Ключевые слова: крепостные крестьяне, государственные крестьяне, законодательство, рента.

Cherepanov A.I. SOCIAL AND LEGAL STATUS OF THE FARMERS KIEV PROVINCE IN THE FIRST QUARTER OF THE XIX CENTURY.

In article addresses the social and legal status of the farmers Kiev province in pre-reform period.

Key words: serfs farmers, state farmers, legislation, rent.

УДК 262 (477.41) «1800/1850»

Т.В. Кузнець

КИЇВСЬКА ЄПАРХІЯ ПОЧАТКУ ХІХ СТ.: ФОРМУВАННЯ ЦЕРКОВНО-АДМІНІСТРАТИВНОЇ СТРУКТУРИ

На основі джерел у статті прослідковується процес формування території Київської єпархії та створення системи єпархіального управління, яка на етапі створення уніфікувалась з церковно-адміністративною структурою Російської Православної Церкви.

Ключові слова: Київська єпархія, Київська духовна консисторія, духовні правління, благочинницькі округи, благочинні, митрополит.

Історики уже неодноразово констатували, що після десятиліть своєрідного «затишшя» в дослідженні церковної проблематики, пов'язаного із пануванням марксистської ідеології із нетиповим для попередніх часів атеїстичним підходом, наприкінці 80-х років ХХ ст. розпочався новий етап у історіографії історії православної церкви, що було зумовлено принаймні двома подіями – так званими «перебудовчими процесами» і підготовкою до відзначення 1000-річчя хрещення Русі. Вже невдовзі інтерес до церковної історії набув додаткового потужного імпульсу завдяки поживленню загального інтересу до минулого України, пов'язаному з проголошенням її незалежності [1, с. 250]. В даний час цей інтерес ще більше зростає у зв'язку із підготовкою до відзначення 1025-річчя хрещення Київської Русі. Адже саме християнізація Русі-України, - як підкреслює Президент України Віктор Янукович, - ознаменувала собою нову віху національної історії і раз і назавжди окреслила цивілізаційну приналежність нашої держави [2, с. 3]. У рік відзначення цієї події переосмислення історичного досвіду історії церкви, церковно-державних стосунків і т. інше набуває особливої актуальності.

Новітня історіографія православної церкви в Україні ХІХ ст. має значні теоретичні напрацювання. Стосовно досліджуваної нами теми, то варто відзначити монографічні, дисертаційні дослідження та наукові статті сучасних дослідників, які уже досліджували дану проблему, але в інших аспектах. Так, В.С.Перерва своє дисертаційне дослідження присвятив реконструкції механізмів та обставин функціонування єпархіальних органів влади і діяльності парафіяльного священства у різних сферах церковного та суспільного життя [3]; Ю.В.Коптюх досліджував реформи устрою Російської православної церкви на Правобережній Україні в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. [4], а процеси модернізації єпархіальних структур православної церкви в Україні в другій половині ХІХ ст. розглядала І.М.Шугальова [5]. Тобто, в цілому органи управління єпархіальної адміністрації уже перебували у центрі дослідницької уваги. Але процес формування території Київської єпархії на початку ХІХ ст. і створення церковно-адміністративної структури як окрема тема все ще викликає науковий інтерес.

Метою даної наукової розвідки є систематизація окремих розрізнених фрагментів історії формування цілісної адміністративно-територіальної одиниці Російської православної церкви на українських землях – Київської єпархії. Хочеться сподіватися, що це актуалізує тему і приверне увагу дослідників історії православної церкви, бо на часі створення повної історії Київської єпархії, адже теоретичні напрацювання та наявна джерельна база уможливають виконання цього завдання.

Межі православних єпархій в другій половині ХVІІІ ст. були вкрай не стійкими. Приєднання Російською державою українських земель супроводжувалось утворенням нових і розмежуванням старих губерній. Неспівпадання кордонів єпархії і губерній створювало труднощі і незручності в управлінні ними. Тільки в кінці ХVІІІ ст. російський уряд унормував статус новоприєднаних земель. 31 червня 1799 р. імператор Павло І іменним указом повелів Св.Синоду перейменувати і розмежувати єпархії відповідно до нових назв і кордонів губерній. А указом від 4 серпня 1799 р. він розпорядився межі всіх взагалі єпархій співвіднести з кордонами губерній і «самі назви єпархій для більшої зручності співвіднести з назвами тих губерній, в яких знаходяться їх кафедри» [6, с. 583].